

דעת - מכללת הרצוג

החולה בעבר ובהווה

יהודה קרמון

פרסומי מטכל/קצין. חינוך ראשי, ענף השכלה

צבא הגנה לישראל
הוצאת "מערכות"

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

מהדורת מעריב

כל הזכויות שמורות למטכ"ל / קצין חינוך ראשי – ענף השכלה

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

עמק-חולה

בין מפעליה הפיתוח והכשרת הקרקע הנערכים במדינת-ישראל, ממלא ייבוש עמק-חולה תפקיד חשוב ביותר, הן בגלל גודל השטח שהוכשר לעיבוד חקלאי והן בגלל התועלת הרבה שתצמח ממנו לא רק לאיזור עצמו, אלא לתכנית המים הארצית כולה. כדי לעמוד על חשיבותו של מפעל זה, העומד להסתיים בקרוב, מן הראוי לסקור את מצבו של עמק-חולה לפני התחלת מפעל-הייבוש ואת הגורמים שהביאו להתהוות מצב זה.

השטח ומבנהו

עמק-חולה הינו חלקה העליון של בקעת-הירדן, ובצורתו הטור-פוגראפית הוא דומה ליתר חלקיה; לעומת זאת, הוא שונה מהם בגובהו. שכן הוא היחידי הנמצא מעל לפני-המים (67 — 100 מ'). במזרח ובמערב תוחמים אותו מדרונות הרים; בצפון ובדרום — מפתני גבעות, המפרידים בדרום בינו לבין בקעת-כנרת, ובצפון בינו ובין בקעת-עיון.

את הגבול המזרחי של עמק-חולה מהווים מדרונות הגולן, המכוסים מעטה עבה של בולת. במדרונות אלה יורדים נחלים רבים, שחתרו לעצמם אפיקים עמוקים ותלולים, וביתרו את המדרון. אך בגלל חלילותם, ובגלל קרקעיתם הסלעית, אין נחלים אלה מסוגלים לשמש דרכי מעבר בין הגולן לעמק-חולה.

את הגבול המערבי מהווים הרי נפתלי — רכס רצוף, העולה במדרונות מקרן-נפתלי בדרום ועד למשגב-עם בצפון. הרכס מתרומם בתלילות מעל לעמק, וליד רמיה הוא מגיע לגובה של 700 מ' מעליו — שהינו ההבדל היחסי הגדול ביותר בישראל. חומת הרכס אינה מבוותרת על ידי נחלים, מחוץ לערצו הצר והתלול של נחל קדש, ליד מצודת-ישע, היורד מבקעת-קדש. אוכפו של נחל זה ליד

דעת - מכללת הרצוג

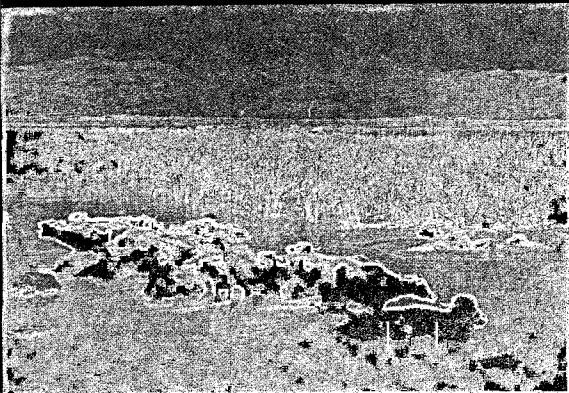
המצודה יוצר את המקום הנמוך ביותר בהרי נפתלי, ובו עוברת דרך-חיבור בין הרי הגליל-העליון לבין עמק-חולה. הגבול הצפוני של עמק-חולה נוצר על ידי גב מבותר, שעליו שכנה בימי קדם אבל-בית-מעכה וכיום כפר-גלעד, ושדרכו פורצים בגיאיות צרים נחל עיון ונחל שניר. מן הגב הזה ישנה ירידה במספר מדרגות אל עמק-חולה. על המדרגה העליונה שוכנים כפר-יובל ותל-חי; על המדרגה האמצעית — מעייק-ברוך ותל דן; על המדרגה השלישית — דן, דפנה והגושרים. המדרגה השלישית מוצאת את המשכה במערב ברכס צר של בזלת, החדר כשני ק"מ לתוך העמק. רכס זה הנכלל כיום בתחומה של קרית-שמונה, נקרא בפי הערבים תל-אל-האי (תל הנחש), והוא שיצר את היסוד הלשוני לשם תל-חי.

באיזור המדרגות זורמים במהירות, באפיקים צרים וסלעיים, פלגי הירדן. בשולי המדרגה התחתונה לעבר המשטח המישורי של עמק-חולה עובר הכביש, לדפנה ולדן.

בגבולו הדרומי, סגור עמק-חולה על ידי רכס בזלת, שנוצר על-ידי זרמי לבה, שנשפכו לתוך הבקעה מהרי-געש שהיו פעילים בגולן וחסמו את הבקעה לחלוטין. גב הרכס הבזלתי מגיע לשיאו ליד פילון (408 מ' מעל פני-הים ו-620 מטר מעל פני הכנרת). שפכי הלבה הגיעו במערב עד למרגלות הרי צפת.

באיזור המגע בין הבזלת לבין מדרון הרי צפת נוצר מישור צר, המשתרע מראש-פינה עד לתל חצור. מישור זה שימש בכל התקופות מסדרון תעבורה חשוב בין בקעת-כנרת והגליל-התחתון מזה לבין בקעת-הלבנון ודמשק מזה, והעיר הקדומה חצור, ששכנה בפתח המסדרון שהוליך לעבר עמק-חולה, היתה בעלת חשיבות צבאית רבה.

רוחבו של המישור הזה הינו כשישה ק"מ, ואילו באיזור המדרגות הצפוניות מתרחב עמק-חולה עד לרוחבו של שמונה ק"מ.

נוף של ימים עברו : תואים בביצות החולה

אורכו כ-25 ק"מ. שטחו הינו, איפוא, כ-177 קמ"ר. חלקו הצפוני של האיזור המישורי, גובהו 90 מ' מעל פני-הים, והוא שופע באטיות דרומה, עד שהוא מגיע לגובה פני ים-חולה (67 מ'). בדרום-מערב שוב מתרומם העמק, שכן כאן בנו הנחלים דישון וחצור מניפת סחף גדולה, היורדת בשיפוע ניכר אל ים-חולה. היא שמילאה בשעתה את החלק המערבי של האגם, עד שקיבל את צורת המשולש שהיתה לו. השיפוע של מניפת הסחף הספיק כדי למנוע היווצרות ביצות בקטע זה של העמק; לכן אפשר לחלק את עמק-חולה לעמק צפוני, שטוח וביצתי, ולעמק דרומי, משופע ומנוקז באופן טבעי. שטחו של העמק הצפוני היה לפני הייבוש כ-124 קמ"ר

דעת - מכללת הרצוג

ואילו של העמק הדרומי — כ־53 קמ"ר. שטחו של האגם היה כ־14 קמ"ר ושל ביצת הכבול — 31 קמ"ר. שטח זיכיון הייבוש כלל 57 קמ"ר.

תנאים אקלימיים וגידולים חקלאיים

באקלימו של עמק-חולה בולטים סימנים יבשתיים מובהקים. דהיינו הבדלים בין הטמפראטורות של יום ולילה ושל קיץ וחורף. הטמפראטורות בקיץ עולות ביום בהרבה על הטמפראטורות שב־מישור-החוף, ומגיעות למכסימום ממוצע של 35° בחודשים מאי — אוקטובר. אך בלילות יורדות הטמפראטורות למידות נוחות. לעומת זאת, שוררות בלילות חורף טמפראטורות נמוכות מאד, המגיעות לעתים קרובות לדרגת קרח. לכן, אין מגדלים בעמק חולה גידולים סובטרופיים רב־שנתיים, כגון בננות או פרי־הדר; מאידך, גיסא, מצליחים בו באופן מיוחד מטעים נשירים, בעיקר תפוחי־עץ. הטמפראטורות הגבוהות של הקיץ מאפשרות את גידולם של צמחים טרופיים עונתיים כגון קנה־סוכר, אורז וכותנה. כמות הגשמים של עמק-חולה נעה בין 100 של בקעת־הירדן לבין האיזור ההררי, והיא עולה מדרום לצפון וממזרח למערב. ביסוד־המעלה יורדים בממוצע שנתי כ־450 מ"מ גשם ואילו בדרום כ־750 מ"מ. כמויות אלה מספיקות לקיום חקלאות ללא השקאה, ולפני ההתיישבות היהודית עובדו כל השטחים הגבוהים של העמק — שלא הפכו ביצות — בחקלאות־בעל.

אוצרות המים

עושרו של עמק-חולה במים אינו נובע מן הגשמים היורדים אל העמק עצמו, אלא מן הגשמים היורדים על מדרונות ההרים התחתונים אותו. אגן הניקוז של עמק-חולה משתרע על פני קרוב ל־1500 קמ"ר, וכמות הגשמים הממוצעת בו הינה 1000 מ"מ גשם

דעת - מכללת הרצוג

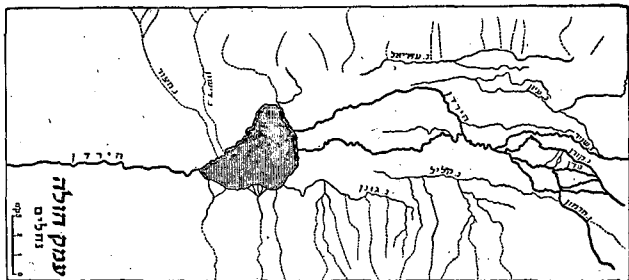
לשנה. את השטח הגדול ביותר באגן הניקוז הזה תופס החרמון, שכל מדרונותיו הדרומיים והמערביים מתנקזים לעמק-חולה, וכמות הגשמים השנתית בפסגתו ובמדרונותיו העליונים מגיעה עד ל-1500 מ"מ. שניים בחשיבותם לאספקת מים לחולה הם מדרונות הגולן, בהם מגיעה כמות הגשמים השנתית ל-900 מ"מ. בגלל המבנה הבזלתי של המדרונות, מועט בהם החלחול, והנגר העילי גדול בהרבה מן הנגר המצוי בסלעי גיר. גם ממורדות הגולן יורדים שטפונות חזקים לעמק-חולה, והם הסיבה העיקרית ליצירת הביצות בשוליים המזרחיים שלו. מדרום-מערב מקבל עמק-חולה מים מן הצלע הצפונית של הר מירון — שגם בה יורדת כמות שנתית של 1000 מ"מ גשם לשנה. אך רוב המים האלה מתחלחלים בדרכם הארוכה בין סלעי גיר.

מסתבר, אם כן, שלא כל כמויות המים האלה מגיעות לעמק-חולה; חלק גדול מהם מתאדה וחלק מתחלחל, אלא שהוא חוזר ומתגלה אחר כך שוב בצורת מעיינות, ובחשבון סופי מגיעים לעמק-חולה כ-50% מכלל הגשמים היוורדים באגן ניקוזו; אחוז זה עולה במידה ניכרת על כל יתר אגני הניקוז של ארץ-ישראל. אספקת המים של עמק-חולה מתחלקת בין המקורות השונים לפי האומדן הבא:

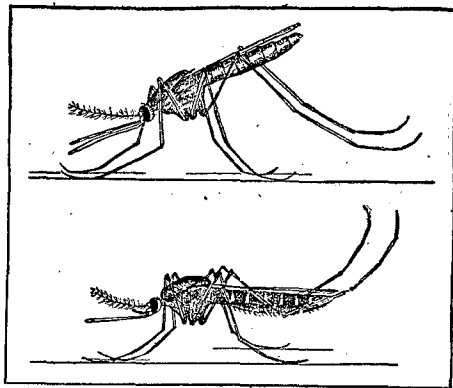
(במיליונים מ"ע):

1	נחל הצור	117	נחל שניר
נחלי הגולן (הנשפכים אל הביצה)	122	נחל חרמון	
16	או אל האגם)	252	נחל כן
8	הרי נפתלי	8	נחל עיון
100	מעיינות בתוך העמק		נחל קליל
96	גשם בתוך העמק	18	(עם נחלי הגולן)
סה"כ 741		3	נחל דישון

דעת - מכללת הרצוג

דעת - מכללת הרצוג

למעלה : יתוש האנופלס, נושא הקדחת ;
 למטה : יתוש רגיל

אך לא כל הכמות הזאת של מים ניתנת לניצול. בגשר בנות-יעקב נמדדה זרימה ממוצעת בירדן רק של 600 מליון ממ"ע לשנה בקירוב. מסתבר, איפוא, שקרוב ל-150 מליון ממ"ע מים מתאדים בכל שנה באיזור הביצות ובאגם.

כמויות המים השנתיות אינן מגיעות לעמק-חולה בזרימה יציבה. יש ומי השטפונות עוברים בנהלים תוך כמה ימים או אף תוך שעות ספורות, והם מהווים את הסיבה העיקרית להיווצרות הביצות. תפקידו העיקרי של מפעל הייבוש היה ליצור אפיקים

דעת - מכללת הרצוג

ברוחב מספיק ובשיפוע מתאים כדי לאפשר לנחלים לקלוט את כל מימי השטפונות.

להלן ניתנת השוואה בין כמויות הזרימה היציבה והשטפונות בנחלים העיקריים: (באומדן).

זרימה	מי	במליונים ממ"ע
יציבה	שטפונות	לשנה (בממוצע)
252	—	נחל דן
40	77	נחל שניר
70	52	נחל חרמון
100	—	מעיינות
8	46	יתר הנחלים
—	96	גשמים
470	271	

מידת הסכנה הגלומה בשטפונות אינה משתקפת מן המספר המוחלט של חודשי הגשם, אלא מריכוזם בשעות ספורות. בקיץ

שושנת המים הלבנה והגומא כיסו שטחים נרחבים באגם

דעת - מכללת הרצוג

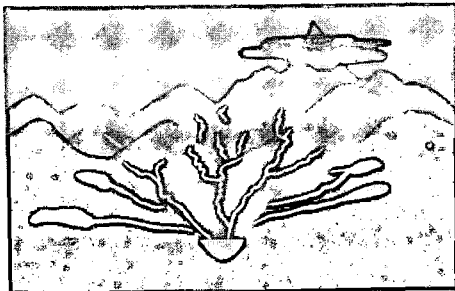
עוברים בנחל שניר ביום ממוצע כ־200.000 מ"מ"ע מים, ואילו ביום שיטפון בחורף עלולה הכמות לעלות עד ל־9.000.000 מ"מ"ע ביממה אחת בלבד, וביום אחד בשנת 1935 נמדדו בו 21.000.000 מ"מ"ע. לפני ייבוש החולה גרמו מי השטפונות להצפות בשתי דרכים: א. בגלל אפיקי הנחלים הצרים, היו המים עולים על גדותיהם ומציפים שטחים נרחבים.

ב. בגלל מוצאו הצר של הירדן היו המים עולים באגם ומשתפכים לצד צפון, שרק בו אין לאגם גדות תלולות, מציפים עשרות אלפי דונמים, ויוצרים ביצות.

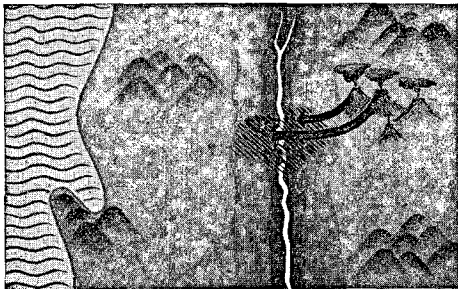
היווצרות הביצות

היווצרות מצב כגון זה שתואר לעיל אינה טבעית, והיא תוצאה של הפרעת גורם חיצוני למהלך תקין של הניקוז. במקרה

באין מוצא לזרימת הנחלים — נקו מימיהם ויצרו את אגס'חולה

דעת - מכללת הרצוג

זרם הלבנה שנשפך מהרי הגעש של הגולן חסם את אפיק הירדן

שלנו נעוצה הסיבה בשפכי הלבנה שתוארו לעיל. יש לשער, שלפני השתפכות הלבנה זרמו המים מן החרמון בזרימה בלתי מופרעת עד לכנרת (או לים-הירדן, שהשתרע בעבר הגיאולוגי מן הכנרת ועד לדרומית מים-המלח). השתפכות הלבנה מהרי הגולן עד למרגלות הרי צפת סכרה את כל כמות המים שירדה מן הצפון, וכתוצאה מכך נוצר אגם גדול, שכיסה את כל שטחו של עמק-חולה של היום. פני האגם הוסיפו לעלות עד שהגיעו לגובה של 200 מטר, ואז פרצו את מחסום הבולת במקומו הנמוך ביותר ונשפכו מעבר לו אל ים-הירדן במפלמים עצום, בעל גובה של כמה מאות מטרים. מכוח הנפילה הצליחו המים לבתר בסלע הבולת הקשה עמק צר ותלול וליצור אפיק חדש לירדן. באפיק זה, הדומה בכמה מקומות לקניון, עובר היום הירדן מעמק-חולה לים-כנרת, ומחסום הבולת הוא הקטע היחידי בארץ-ישראל, בו אינה קיימת בקעת-הירדן.

דעת - מכללת הרצוג

עם העמקת אפיק הירדן, החלו פני האגם לרדת; שלבים שונים בתהליך ירידת המים באגם נמשכו מאות אלפי שנה, והם ניכרים בנוף בצורת מדרגות. עם ירידת פני המים, פחת גם כוח החתירה שלהם, ותהליך ההעמקה בסלע הבולח הואט בהדרגה. האגם הרחב והעמוק, שמילא את כל עמק-חולה הפך לרדוד, וקרע-עיתו התמלאה סחף. הצטברות הסחף בקרקעית האגם אפשרה לצמחי-מים להיאחו בה, והאגם הפך בחלקו לביצה. גם בביצה ניתן להבחין בשתי צורות: בשטח מוצף בכל ימות השנה, בו גדלו לפני הייבוש קני-גומא, שחדרו למרכז האגם עד לעומק של שני מטרים ולמעלה מזה, ובשטח בו גדלו צמחי מים אחרים, כגון הנופר והנימפאיות. בשטחים החיצוניים, המתייבשים בקיץ — ולו גם לתקופה קצרה — אין הגומא יכול להתקיים, ובמקומו גדלים קני-סוף או צמחי ביצה ואחו אחרים. איזור הגומא אינו למעשה ביצה, אלא חלקו הרדוד של האגם.

הביצה משתרעת איפוא בשטחים המוצפים מים בחורף, והמת-ייבשים במידה מסוימת בקיץ. שטחי הביצה והגומא אינם יציבים, אלא מתפשטים או מצטמצמים בהתאם לכמות הגשמים היורדים בשנה מסוימת ובהתאם למידת התפשטות האגם. שטחי ביצה גוספים נוצרו במקומות שבהם השתפכו מי הנחלים, ולא יכלו לחזור אל אפיקיהם עם תום השיטפון.

הגומא הוא צמח חד-שנתי, הפורח בקיץ; הוא מת בחורף מפאת הטמפרטורות הנמוכות, וגבעוליו ועליו המתים נרקבים בתוך המים בגלל חוסר מגע עם החמצן באוויר ויוצרים עם אדמת הסחף את שכבות הכבול, שעוביין מגיע לממוצע של 5—6 מ'.

בהשפעת הסחף ממשיך האגם להצטמצם ולהתייבש. מידת הצמצום היתה לפי אומדנה שני מטרים לשנה בקירוב, כך שגם בתהליך טבעי היה האגם והביצות מתייבשים לבסוף, אלא שהדבר היה אורך 5000 שנה.

דעת - מכללת הרצוג

דעת - מכללת הרצוג

נחל שניר

האגם והביצות נותנים מחסה למספר עצום של ציפורים ובעלי-חיים אחרים; כמו כן מקננים בהם יתושים מפיצי קדחת. בכל זאת ניסו תמיד בני-אדם לנצל את עושר המים והצמחייה של האזור; היו רועים בו את עדרי הצאן והבקר שלהם והיו מעבדים עיבוד חקלאי את השטחים המתייבשים בקיץ במידה מספקת כדי לאפשר גידולי קיץ, ובעיקר אורז. ברור, שככל שהשטח באיזור זה גבוה יותר, גדולים בו יותר סיכויי החקלאות. הדבר בולט במיוחד במדרגות הצפוניות, שהיו בימי קדם שטחי החקלאות של העיר דן, ובמניפת הסחף של העמק הדרומי, ששימשה שטח מחיה לעיר חצור.

הנהרות

הירדן ניזון משלושה פלגים עיקריים, ושלושתם זורמים בעמק

חולה:

נחל שניר (זבאני)

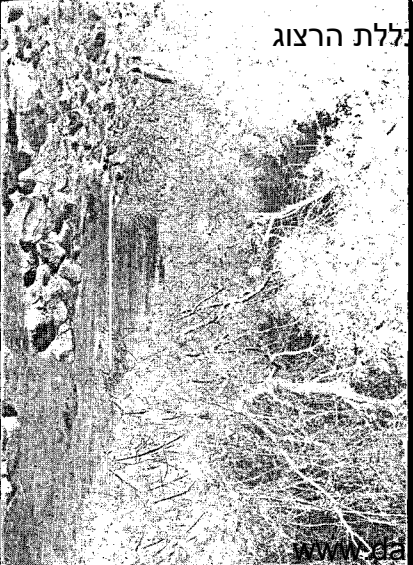
נחל זה מכני את חלק הנחל ביותר של אגם הניקוז של חולה. ראשיה יובליו בחחום לבנון, במרחק 40 ק"מ בקירוב מן הגבול השוואלי. ליד הניקוז הצביה הוא ניזון ממעינות והופך לנחל איתן. לפני כניסתו לעמק-חולה הוא פורץ בגיא צר וחלול את הגב המפורד בין עמק-חולה לעמק הצביה ונכנס לשטח ישראל בקצהו הדרומי של גיא זה. בקרבת הגבול נמצא גשר עתיק – גשר אל ע'צאר, שעליו עברה בימי קדם הדרך מצידון לבניאס ולרמשין. המשכן של נחל שניר בעמק-חולה הוא באפיק עמוק ומפותל, אך בגלל גודל אגז הניקוז שלו, אין הוא מסוגל לחוביל את כל מי השטפונות. הגשפכים לחובו, ובחורף הוא גורם לעתים קרובות להצפות.

נחל ד'

זהו היחיד בפלגי הירדן, שכל מקורותיו נמצאים בחחום

נחל ד'

ללית הרצוג

דעת - מכללת הרצוג

מדינת-ישראל. מקורו העיקרי הוא מעיין דן, שהינו אחד המעיינות הגדולים בעולם, ושופע בממוצע 8.5 מ"מ בשנייה. ממנו מתפלגים מספר פלגים, הזורמים בזרימה מהירה במדרון המדרגות ומתאחדים שוב במישור השטוח של העמק. לאחר זרימה של כמה ק"מ מתאחד נחל דן עם נחל חרמון. לנחל דן אין אגן ניקוז הררי, ולכן אין הוא מקבל מי שטפונות, וזרימתו יציבה במשך כל השנה.

נחל חרמון (בניאס)

לנחל זה שני מקורות עיקריים. מקור אחד הינו המעיין בניאס, הנמצא בשטח הסורי, כשני ק"מ מגבול ישראל, והוא המספק את מי הזרימה היציבה של הנחל. המקור השני הינו ואדי-אל-עסאל, המנקז את המורדות הדרומיים של החרמון, ומוביל את מי השטפונות אל הנחל. נחל חרמון נכנס לתחום ישראל בגיא צר ועמוק, ולאורך שני ק"מ הוא מהווה את הגבול עם סוריה. עם ירידתו מאיזור המדרגות אל המישור (בגשר כפר-סאלד) הוא מתפתל לאורך מספר ק"מ, מקבל לתוכו את הדן ואת יובליו ולאחר ק"מ נוסף הוא מתאחד ליד שדה-ינחמיה גם עם נחל שניר. מכאן מתחיל הנגר המאוחד ירדן.

הירדן המאוחד

הירדן המאוחד זורם בפיתולים חזקים דרומה, ולאחר שני ק"מ הוא מתפלג שוב ליד כפר-בלום לשלוש זרועות שהיו בעבר נעלמות כולן בתוך הביצות.

באיזור זה קיימת כמעט בכל שנה סכנה של הצפה נרחבת בעקבות מי השטפונות המובלים בנחל שניר ובנחל חרמון. הירדן זורם במרכזו של העמק, אך כתוצאה מן ההצפות זמן הסחף המושקע בעקבותיהן בקרבת הנחל, גבוה יותר מרכז העמק משוליו, ולכן מתפשטות הביצות שבשוליים יותר צפונה מאשר במרכז. כתוצאה מכך לא היו המים הירודים בנחלים ממורדות ההרים מוצאים דרך אל הירדן, והיו יוצרים לעצמם נחלים נוספים, שהשתפכו בביצות בלי להתאחד עם הירדן. במערב עובר נחל עיון ובמזרח נחל קליל.

דעת - מכללת הרצוג

שפך הירדן לימת חולה

נחל עיון

מוצאו בבקעת-עיון. שבה מנצלים בקיץ את רוב מימיו לצורכי השקאה. לתחום ישראל הוא נכנס בשורה של מפלי-מים בקרבת מטולה, שהגדול שבהם היה ידוע בשם "תנור". בדרכו הוא ניזון ממספר מעיינות שבשול-עמק-חולה, ולפני ייבוש הביצות היה מוביל את מימיו לפינה הצפונית-מערבית שלהם.

נחל קליל

נחל קליל מנקז מספר רב של מעיינות קטנים בשוליים המזרחיים של העמק וכמה מנחלי הגולן. כל הרשת הזאת של הנחלים השתנתה עם סיום מפעל הניקוז. רשת הניקוז המלאכותית שהוקמה בעמק הצפוני קולטת את המים בהתאם לתוואים. הטופוגראפיים ומובילה אותם שוב במקום הנמוך

דעת - מכללת הרצוג

ביותר בשטח. התעלה המערבית אוספת לתוכה את המים מנחל שניר ומנחל עיון, ואילו התעלה המזרחית, המושתתת על נחל קליל, אוספת את מי נחל דן ונחל חרמון, ומרחיבה בחלקה הדרומי את אפיקו של נחל קליל.

הדרכים

גם בתקופות שונות בעבר וגם כיום נודעת לעמק-חולה, כחלק מבקעת הירדן, חשיבות רבה כציר תעבורה מצפון לדרום ולהפך. כאן עברה בכל התקופות ההיסטוריות, ועוברת עתה, הדרך מבקעת הלבנון לבקעת-כנרת, לגליל-התחתון ולעמק-יזרעאל. ציר תעבורה זה תחום ברצועה צרה שבשוליים המערביים של העמק — מקרית שמונה עד חצור; ממערב, ע"י הרי נפתלי, וממזרח ע"י הביצות. אין ציר מקביל עובר בשוליים המזרחיים של העמק, כיוון שמפלוח סלעי בולט מגיעות כאן עד לשולי האגם וחוסמות את המעבר, או יוצרות מניפות סחף, שלרגליהן פורצים מעיינות, היוצרים ביצה אף הם.

על אף שהנחלים והביצות מונעים את המעבר לרוחב העמק, קיימות בשוליו גם שתי דרכי רוחב בעלות חשיבות בין-לאומית. בשוליים הדרומיים — הדרך מחצור לגשר בנות-יעקב; בשוליים הצפוניים — הדרך מצידון לדמשק. גשר בנות-יעקב הינו מקום החצייה הנות ביותר בכל בקעת-הירדן. חציית הירדן מדרום לכנרת ועד לים-המלח מחייבת ירידה של 1000 מ' ויותר מן ההר, חצייה של שטח ביצתי נרחב (גאון-הירדן) ואחר מכן שוב עלייה של למעלה מ-1000 מטר לבמת ההר*. ואילו בגשר בנות-יעקב אפשר לחצות את הירדן בגובה של 50 מ' מעל פני-הים בלבד, ללא שטח ביצתי, ולהגיע לרמת-הגולן ולדמשק בעלייה הנוחה ביותר הקיימת

* יוצא מכלל זה רק המעבר מעמק-יזרעאל לעבר-הירדן.

ממזרח לירדן לבמת ההר. לכן הפך אשר בנות יעקב למעבר החשוב ביותר של הירדן מאז ימי קדם ועד ימינו.

הדרך מצידון לדמשק עוקפת את כל מכשולי בקעת הירדן מצפון: לאחר שהיא חוצה את הליטס במקום היחידי הניתן לחצייה (בקרבת העיירה מרג' עיון), היא חוצה גם את נחל עיון לפני מפלי המים שלו, חוצה את נחל שניר במקום יציאתו מגיא הצר, אולם עוד לפני שהספיק ליצור ביצות, עוקפת את כל פלגי נחל דן מצפון לתל דן חוצה את נחל חרמון סמוך למקורו בבניאס. משם היא עולה בעמקו של פלג אחד של נחל חרמון לרמת הגולן, ומתחברת עם הדרך הבאה מגשר בנות יעקב.

בתקופה הצלבנית היה לדרך זו תואי שונה במקצת. היא יצאה מצור, חצתה את נגליל העליון בחלקו הלבנוני, הנמוך, וירדה

הכביש ליד קרית שמונה

דעת - מכללת הרצוג

מעולם החי
בחולה

השקנאי

חתול הביצות

at.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

הקורסור

חזיר הבר

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

מן האוכף של מרגליות (הוני) לעמק-חולה. משם נמשכה לאורך המדרגה של כפר-יובל עד לגשר אל-ע'ג'אר, שבו התאחדה עם דרך צידון-דמשק.

דרך רוחב נוספת מסתעפת מציר האורך לכיוון מערב, למצודת ישע. דרך זו מחברת את ציר האורך עם בקעת-קדש, ודרכה עם הגליל-העליון הישראלי.

הכבישים של היום מושתתים איפוא על תוואים עתיקים ועוברים בעקבותיהם. בימינו נסללו גם כבישי רוחב נוספים החוצים את האיזור צפוגית לביצות בעזרת מספר גשרים על היובלים השונים. כבישי רוחב אלה יוצאים כולם בקרבת קרית-שמונה. הם מוליכים לכיוונים הבאים:

1. לדפנה ולדן, עם סעיף לכפר-סאלד.
 2. לשדה-נחמיה, עמיר ושמיר, עם סעיף לכפר-בלום.
 3. לנאות-מרדכי, מעלה-הבשן, גונן ואשמורה.
- דרומית לאגם, מוליך כביש משדה-אליעזר ליסוד-המעלה ולחו-לתה. אף הכביש החדש לגשר בנות-יעקב ולדמשק שונה במקצת מן הדרך העתיקה; אין הוא מסתעף מציר האורך ליד חצור, אלא דרומה יותר, בקרבת ראש-פינה.
- יש להנתי, שעם השלמת מפעל הייבוש, תיווצר רשת כבישים חדשה, שתחצה את העמק במרכזו.

תולדות עמק-חולה

לגבי עמק-חולה מתחילה ההיסטוריה במובנה המקובל, היינו תולדות האדם, כבר בשחר התקופה בה השתכן האדם בארץ. פרופ' מ. שטקליס ופרופ' ל. פיקארד מצאו בחפירותיהם ליד גשר בנות-יעקב בשנים 1936—1937, כלי-צור השייכים לתרבויות של תקופת האבן הקדומה — גרוזינייד של בזלת, נתוני-צור וכו'. בשכבה התחתונה ביותר בסביבות גשר בנות-יעקב נמצאו גם עצמות (מעובדות בחלקן) של פיל קדום. מסתבר, כי האדם הקדמון, אשר חי ביער-העבות שכיסה את הסביבה, עסק בעיקר בציד.

מזל החפירות בארץ גרם-לכך, כי מבין התלים הגדולים המסור-בבים את עמק-חולה עדיין לא נחפר אף אחד. משום כך אין לנו ידיעות מהימנות על תולדות הסביבה למן התקופה הפריהיסטורית ועד למאות ה' והי"ט לפסה"ב. רוב ידיעותינו על עמק-חולה באותה תקופה באו מ"כתבי-המאורות" המצריים. הללו היו פסלונים קטנים, ועל כל אחד מהם היה רשום שם המושל (של העיר או של השבט) בארצות השכנות למצרים, בתוספת דברי מארה וקללה (מכאן השם) על ראש המושל שיעזו למרוד בפרעה; אם מרד אחד מהמושלים הכפופים לפרעה, שיברו את פסלונם, והאמינו כי מביאים בכך מארה על ראשו. באמצעות הכתובות שהיו על הפסלונים, הגיעו אלינו מספר

חם של פיל קדום, שנמצא בחפירות בנות-יעקב

דעת - מכללת הרצוג

רב של שמות מקומות בארץ. וביניהם שלוש ערים בתחום חולה: עיון, אבל וליש. כבר אז הדרה כנראה צבאות מצרים דרך חולה ודרך שלוש הערים הג' לבקעת-הלבנון.

באמצע המאה הי"ח לפסה"נ נתערער שלטונה של מצרים הקדומה בא"י ובסוריה עקב גל כובשים שמיים ולא שמיים, בשם החקסוס (במצרית: "שליטי עמים זרים"), שפרצו אז לאיזור. החקסוס, אשר כוחם היה בחיל-הרכב שלהם, עברו בסערה את קדמת-אסיה. פלשו לבסוף גם למצרים, ויסדו אימפריה גדולה, שמחציתה היתה באפריקה ומחציתה באסיה. אימפריה זו נתקיימה עד לאמצע המאה הט"ז לפסה"נ. להגנת הסוסים והמרכבות בנו החקסוס סביב מחנותיהם חומות-סוללות של עפר כבוש; בתוך החומות היה העופל (מקום מגוריהם של שליטי העיר), שהיה אף הוא מבוצר, והיה כעין מבצר בתוך מבצר. החקסוס, כדרך מעצמה צבאית מובהקת, לא יכלו להזניח את המעבר מבקעת-הלבנון לבקעת-הירדן, ואכן, נתגלו בליש שרידים ניכרים של ביצוריהם הטיפוסיים.

שלטון החקסוס מוגר סופית רק במאה הט"ז לפסה"נ ע"י השושלת המצרית הי"ח החזקה. כמה מן הפרעונים הנמנים עם השושלות הי"ח והי"ט נחשבים על גדולי הכובשים בתולדות מצרים, ובמסעותיהם פשטו על פני כל הארץ, והגיעו עד לנהר פרת. מלכי מצרים היו רגילים לרשום את רשימות כיבושיהם על כותלי היכלותיהם, וכך הגיעו אלינו ידיעות על הטופוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל. בעיקר רבות הידיעות על מסעותיהם של כמה מלכים מן השושלת הי"ח (1450—1482 לפסה"נ) ושל רעמסס הב' (1299—1232 לפסה"נ). מן השושלת הי"ט, באל-עמרנה, בירתו של פרעה "הכופר" אחנתון (אמנחותפ הד' 1366—1387 לפסה"נ), נשתמר הארכיון המלכותי, ובו נתגלו מכתבים רבים משליטי הערים השונות בארץ-כנען. במכתבים אלה נזכרות בשמותיהן גם הערים שבתחום עמק-חולה. מכל המקורות המצריים האלה אנו יכולים

דעת - מכללת הרצוג

תל אבול: בית מעקה עיר חשוכה בתקופה הכנענית וי. עיר ואם בישראל
בתקופת המלוכה

ליצור לעצמנו תמונה ברורה פחות או יותר על המצב המדיני בארץ בתקופה שבין אמצע האלף השני לפסה"נ ועד הכיבוש הישראלי. הארץ הייתה מיושבת כנענים, ונתחלקה לערים-מדינות רבות, אשר לכל אחת היה האל (ה"בעל") שלה. עם התחדשות השלטון המצרי בארץ, לאחר מיגנר החקסוס, שוב מוצאים אנו את אבל, ליש (תל-אל-קאדי, ליד קיבוץ דן) ועין (תל דבין, במרג' עין) — שלוש הערים הגדולות, ששכנו לאורך הדרך הבינלאומית שעברה בחולה. במערב, על במת ההר שכנה העיר קדש; ברשימות המצריות הדגות בתחומנו מופיע גם שם העיר אנעם, שלדעת אולברייט יש לזהותה עם תל א-נאעמה, שבחולה הצפונית-מערבית (ואמנם בתל זה נמצאו חרסים מכל שלביה של התקופה הכנענית ומתקופת הברונזה). אם נכון זיהוי זה, יש להסיק ממנו שבימי קדם השתרעו הביצות לכל היותר עד לרגלי תל זה.

דעת - מכללת הרצוג

באמצע המאה הי"ג לפסה"נ שוב נחלש השלטון המצרי בארץ, והצטמצם לעורקי התחבורה החשובים שבחוף ובעמקים; השמחים ההרריים נעשו למעשה, עצמאיים עם התרופפות השלטון המרכזי המצרי, נהווה בארץ חלל ריק מבחינה מדינית, וכך נתאפשרה פלישת שבטי-ישראל לארץ. הישראלים השתלטו גם על המבואות המערביים של עמק-חולה, אולם שטח הביצות יצר מעין תריס בפני התפשטותם מזרחה, והערים הכנעניות בית-רחוב ומעכה שמרו על עצמאותן. לפי יהושע יג, יג, "לא הורישו בני ישראל... את המעכת", ולפי שמואל ב', י, ה, (וכן לפי דברי-הימים ב', יט, ו"ז) שכרו בני-עמון את ארם בית-רחוב ואת מלך מעכה לבוא לעזרתם במלחמתם נגד דוד. באיזור שנכבש התנחל שבט נפתלי, אולם שלטונו היה רק חלקי: "וישב (נפתלי) בקרב הכנעני" (שופטים, א, לג).

גבולו של שבט נפתלי מוגדר באופן סתמי: "הירדן ממזרח השמש" (יהושע, יט, לד), בלי כל פירוט נוסף; אולם כיוון שרשימת ערי המבצר של נפתלי מסתיימת בחצור, נראה כי שבט זה, אשר תחומו הגדול הקיף את כל הגליל-המזרחי, לא הספיק להשתלט על מיצר-עין ועל אבל, בסוף ימי השופטים נמצאה בליש, בחולה הצפונית, מושבה צידונית, שמתפקידה היה לשמור על דרך מיצר-עין, שהיה חשוב לאנשי-המסחר הפיניקיים—ויתכן שמציאותו של גורם-חץ חזק זה הוא שמנע את התפשטותו של שבט נפתלי צפונה. רק המקורות המאוחרים (תרגום-יונתן לדברים לג, כג, ויוסף בן מתתיהו בספרו קדמוניות-היהודיה, א, כב) מייחסים לנפתלי את השלטון על חולה ועל מקורות הירדן.

במשך רוב רובה של תקופת השופטים לא ניסה שבט נפתלי לבצע תזווה כלשהי צפונה. היוזמה להשתלטות ישראלית על מקורות הירדן באה מצדו של שבט דן: הפלשתים שהשתלטו על השפלה הדרומית הציקו קשות לשבט דן הקטן, שישב בגבולם, ולבסוף אילצוהו לחפש לעצמו נחלה חדשה. בספר שופטים, פרק יח, ניתן

דעת - מכללת הרצוג

תיאור דראמאטי של מסע בני-דן צפונה: מרגלים נשלחו לרגל את הארץ, "ויבואו לישב ויראו את העם אשר בקרבה יושבת) לבטח... וישבו לאחיהם ויאמרו: קומה ונעלה עליהם, כי ראינו את הארץ והינה טובה מאד... והארץ רחבת-ידיים... מקום אשר אין שם מחסור כל-דבר אשר בארץ". שש מאות איש מבני-דן, חגורי נשק, יצאו לדרך, באו לליש, "ויכו אותם לסירחב ואת העיר שרפו באש. ואין מציל כי רחוקה היא מצידון... והיא בעמק אשר לבית-רחוב, ויבנו את העיר... ויקראו שם העיר דן בשם דן אביהם". ליד מיצר-עיון החשוב ישב עתה דן, ולא לשוא מתואר הוא בברכת-יעקב "נחש עלי-דרך, שפיפון עלי-אורה, הנושך עקבי סוס ויפול רוכבו אחור" (בראשית, מט, יז). שבט קטן ותקיף זה, אשר השתלט על תחום פורה אך צר ועל הצטלבות דרכים בעלות חשיבות מרובה למסחר הבין-לאומי, חיזק את יד ישראל בצפון, ושימש כשומר גבול המעבר הזה של המדינה. במשך הזמן נשתרש המושג "דן" בהכרה לאומית כנקודת-גבול הצפונית של הארץ, ממש כבאר-שבע בימי קדם, ואילת כיום.

אחרי תקופת השופטים באו ימי הזוהר של המלוכה, והביאו עמם רוחה גם לגבול הצפוני הרחוק. אמנם שאול, מלך ישראל הראשון, היה עסוק רוב ימי מלכותו בהגנה על הגבול המזרחי והדרומי, אך בכל זאת הספיק גם להכניע את מלכי צובא-ארם (ולפי נוסח השבעים באותו הפסוק — שמואל א', יד, מז — גם את בית-רחוב). בהיותם בטוחים מפני אויביהם במזרח, יכלו עתה בני-נפתלי להתפשט צפונה על כל נחלתם. לאותה התקופה יש לייחס את השתלטותם על עיון והפיכת אבלי-בית-מעכה ל"עיר ואם בישראל" (שמו"ב כ, יט). שבע בן בכרי המורד מצא באבל מקלט בשעת מרידתו בדוד, והעיר חזרה למרות המלך רק אחרי המצור שצר עליה יואב שר-צבאו של דוד.

עם פילוג המלוכה נשאר כל תחום חולה בממלכת-ישראל

דעת - מכללת הרצוג

הצפונית. בדרך, שהייתה ישוב הספר הצפוני של ישראל. העמיד ירבעם את אחד מעגלי הזהב שלו. שצינו את גבולות ממלכתו, ושימשו תחליף לבית-המקדש בירושלים; עולי-רגל רבים מבני-ישראל זרמו אז לאיזור חולה בחגים ובמועדים. באיזור זה נחלץ בן-הדד מלך ארם לעזרת אסא מלך יהודה נגד בעשא מלך ישראל. ויך את עיון ואת דן ואת אבל-בית-מעכה" (מלכים א', טו, כ).

בעקבות מסע הכיבוש של תגלת-פלאסר מלך אשור. בשנת 732 לפסה"נ. נקרעה חולה מישראל, ותושביה גלו: "בימי פקח מלך ישראל בא תגלת-פלאסר מלך אשור ויקח את עיון ואת אבל-בית-מעכה... ויגלם אשורה". האשורים חילקו את איזור חולה-בין שתי פחות: הגליל כולה. לרבות נחלת שבט נפתלי. נכלל בתחום שלטונו של פחת מגידו, ואילו כל האזורים שממזרח לירדן היו בתחום שלטונו של פחת קרניני (עשתרות-קרנים בגולן); התושבים הישר-אליים של האיזור נעלמו בכור-ההיתוך הגדול של האימפריה הא-שורית.

תקופת השלטון הפרסי מציינת את עליית קרנו של הערים הפיניקיות צור וצידון. לפרסים לא היה צי משלהם. והם נשענו על הצי ועל יורדי-הים הפיניקיים. תמורת שירותים אלה העניקו הפרסים לצור ולצידון שטחים נרחבים לאורך החוף הארצישראלי, ובתקופתם הגיע תחומה של צור לעמק-חולה, ועד בכלל.

מפנה בולט בתולדות עמק-חולה בימי הבית השני חל בתקופה ההלניסטית. בשעת מסעו של אלכסנדר מוקדון נהרסה העיר צור עד היסוד. אחר שעמדה במצור ממושך של שבעה חודשים. עם נפילתה. הם שלטונה באיזור חולה. על מקורות הירדן. במקום בית-רחוב, הכנענית-ארמית. נוסדה עיר חדשה בשם פאניאס. על שם אל הרועים היווני; מייסדיה היו המלכים היווניים מבית-תלמי שמרכז שלטונם היה במצרים. גבול ממלכתם עבר אז בקרבת פאניאס, וכפי

החפירות בתל חצור, במבואות עמק-חולה, אישרו, כי אמנם היתה חצור אחת מערי כנען הגדולות

הנראה, היו מעוניינים לפתח איזור ספר זה ולחזקו, כיוון ששכן בגבול אויבתם העיקרית — ממלכת-סוריה של בית-סלבקוס.

עם ייסוד העיר החדשה פאניאס, ועליית ערכו הכלכלי של האיזור, חל שינוי באופי הממשל בו. עד אז היה האיזור מחולק בין שתי רשויות נפרדות, האחת במזרח והשנייה במערב, כשהביצות משמשות גבול ביניהן. מעתה נתרכז השלטון בחולה בידי רשות אחת ויחידה, שמרכזה היה בעיר פאניאס. בתקופה זו נזכר לראשונה איזור חולה בשמו המקובל בימינו: המקורות היווניים קוראים לו חולתה (Oulatha); הימה עצמה עדיין נקראה בשם ארמי: ים-סומכי (סמך — דג).

במלחמות על השליטה בא"י, שנערכו בין בית-סלבקוס לבין בית-תלמי, הובלט ערכו הצבאי של עמק-חולה כשער הפלישה

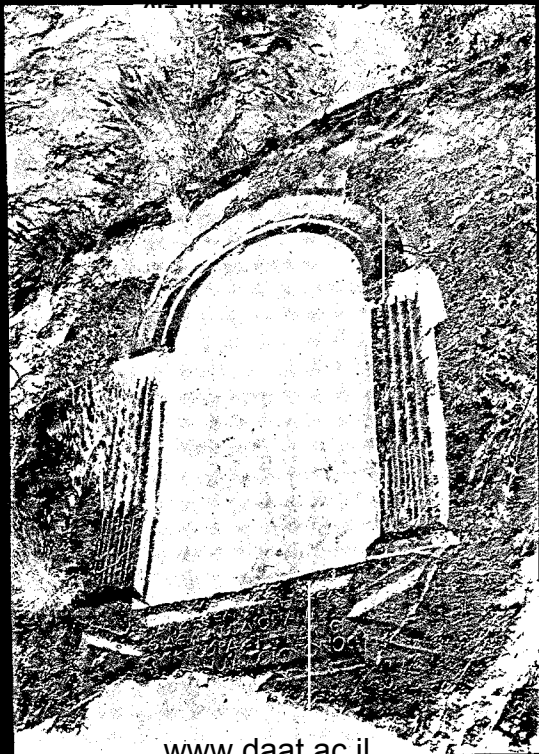
דעת - מכללת הרצוג

לארץ. בשנת 200 לפסה"ג נערך ליד פאניאס קרב מכריע בין שתי המדינות היריבות, בו ניצח אנטיוכוס הג' מלך סוריה את צבא התלמיים; בעקבות ניצחון זה כבש אנטיוכוס את ארץ-ישראל כולה. הסלבקים ייסדו אז עיר חדשה — מתחרה לפאניאס — וקראו לה אנטיוכיה. היא שכנה כפי הנראה במקומה של דן המקראית — בתל-אל-קאדי של ימינו. על ידה הוקמה עיירה בשם דפנה — ממש כדוגמת אנטיוכה הגדולה (בסוריה), שבסמוך אליה שכן רובע גינות ושעשועים בשם דפנה. העיר אנטיוכיה שבחולה מסבירה את השם "חולתא-דאנטיוכיה", המופיע בתלמוד כשמו של עמק-חולה.

כארבעים שנה אחרי כיבוש הארץ בידי סוריה הסלבקית החל שלטונה להתמוטט. מהלומה כבדה הנחית עליה מרד החשמונאים, ומאז לא ידעה יום מנוחה. וירידתה נמשכה ללא מעצור. בשעה שהחשמונאים הרחיבו את תחום שלטונם בדרום הארץ, פלשו שבטי בני-יטור לצפון-הארץ והשתלטו על הגליל, לרבות על עמק-חולה. בימי יהונתן הגיעו צבאות החשמונאים גם לבקעת-קדש. החולשת על עמק חולה, ומפקדם הכריזו אז בגלוי, שכל ארץ האבות נחשבת בעיניו כנחלת יהודים בלבד.

אולם רק כעבור שני דורות נתממשה משאלה זו לגבי חולה. בשנת 104 לפסה"ג כבש המלך החשמונאי יהודה אריסטובולוס את הגליל וגיייר את בני-יטור שישבו בתוכו; אחיו ינאי פשט אחר כך צפונה, והגיע עד ל"נחל אנטיוכוס", כלומר לסביבתה של דן. לנגד עיניו של ינאי עמדה השאיפה להבטיח את גבולות הארץ מצד צפון על ידי שליטה על מיצר-עיון. אולם אין ספק, כי השאיפה לספח את עמק-חולה הפורה לארצו אף היא היתה אחד ממניעיו. בידעו את יחסן של הערים היווניות לשלטונו, הרס את אנטיוכיה שבחולה, וברבות הימים קם במקום כפר בשם דן. כיבושיהם של החשמונאים בגליל השאירו חותם עמוק בתולדות הארץ: כאשר כבש המצביא הרומאי פומפיוס את הארץ, נאלץ להשאיר את הגליל

נזמחה רומית, שנחצבה בסלע מעל למערה מלאכותית בפאניאס (קיסרו של פיליפוס), מתחת לגומחה, כתובת יוונית לאל-פאן, לרגלי הסלע הזה בוקעים מי התחום היוצרים את נחל חרמון (בניאס), המקום היה מקודש בימי קדם לפולחן האל פאן

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

המגויר בידי היהודים — אולם עמק-חולה הוחזר למלכי בני-יטור, ואתו העיר פאניאס. בימי המלחמה ברומא נמנו הגליליים עם מיטב הלוחמים למען חירות העם.

שלטון הזרים המחודש בחולה נמשך 43 שנים. עם מותו של זינדורוס שליט היטורים, ב־20 לפסה"נ, העניק אבגוסטוס קיסר — כדברי יוסף בן מתתיהו — את פאניאס ואת חולה למלך הורדוס. 112 שנה הוסיף להתקיים השלטון בחולה בידי המלכים מבית-הור-

דוס. ורק עם מותו של אגריפס הב' (92-93 לספירה בקירוב), הועבר לפרובינציה הרומאית-סורית. השניות האופיינית לבית-ההורדוס — שמחד-גיסא רצה לזכות בהכרת העם היהודי כמלך יהודי, ומאידך-גיסא, ובעת ובעונה אחת, להידמות למלכים ההלניסטיים האחרים בני תקופתו — באה לביטוי גם בעמק-חולה: איזור זה, כשאר נחלאותיו של בית-ההורדוס בגולן, בבשן ובחורן, שימש לו כשטח התיישבות לעודף התושבים מיהודה המאוכלסת בצפיפות ולעולים מבבל, שהיי מנוסים, אגב, בגידול אורז, — גידול שהולך ותופס מקום נכבד בין גידולי אדמת חולה המיובשת. אנו מוצאים הלכות בדבר גידול האורז בשנת השמיטה כבר במשנה ("שביעית" ב. י); ואילו בנו של הורדוס, פיליפוס, הפך את העיר פאניאס לעיר חדשה בשם קיסרי (במקורותינו: קיסריון, היינו קיסרי הקטנה, להבדילה מאחותה הגדולה שעל שפת-הים). בה הוקם היכל גדול לפולחנו של אבגוסטוס קיסר, ובה נערכו גם משחקים כמנהג יוון ורומא. העיר החדשה נתפרסמה בין הגויים כ"קיסרי של פיליפוס", והיא נזכרת גם באורי אנגליון. הרומאים סללו כבישים, שקשרו את פאניאס עם מעברות הירדן, שעל-יד גשר בנות-יעקב בימינו ועם אבל, אבני מיל של כבישים אלה נמצאו מעברה המזרחי של חולה וליד משק דפנה.

אחרי מות אגריפס הב' צורפו קיסריון ותחומה לפרובינציה הרומאית-סורית, ואחרי חלוקתה של רומי לקיסרות מזרחית ומערבית, נכלל האיזור בתחום שליטתה של פיניקיה הרומאית. אנשי

דעת - מכללת הרצוג

מימי נחל חרמון פורצים בקרבת מקום בו שכנה בימי קדם קיסרי של פיליפוס

ההלכה היהודית לא הכירו בהפרדת תחום דן מארץ־ישראל. ואילו פאניאס נחשבה בעיניהם כחוץ־לארץ. אף כי גם בה ישבו חכמים מישראל. כגון ר' יוחנן בן אילעאי ואחרים. ים־סומכי תואר בתלמוד כאחד משבעת הימים המסובבים את ארץ־ישראל. מן התלמוד הרינו למדים גם כמה פרטים על חיי תושבי האיזור: האיכרים היהודים בחולה המשיכו לגדל בה את האורז האדום. מן הסוג הפשוט. ואף שחיו תחת שלטון בית־הורדוס. ולאחריו תחת נציבי סוריה. היתה אהבת העם מפעמת בקרבם. כמו בלב אחיהם שבגליל. אחרי דורות רבים. כאשר ביקרו ר' יהושע ור' עקיבא באיזור לעריכת מגבית לקראת מרד בר־כוכבא. העלה אבא יודן. מתושבי דן שב־חולת אנטיוכיה" תרומה ביד רחבה לצורך המרד.

בתקופה הערבית הקדומה (תקופת השלטון הערבי שקדם לכיבוש הצלבני) נמשכו החיים הכלכליים בחולה ללא הפרעה. על האורז

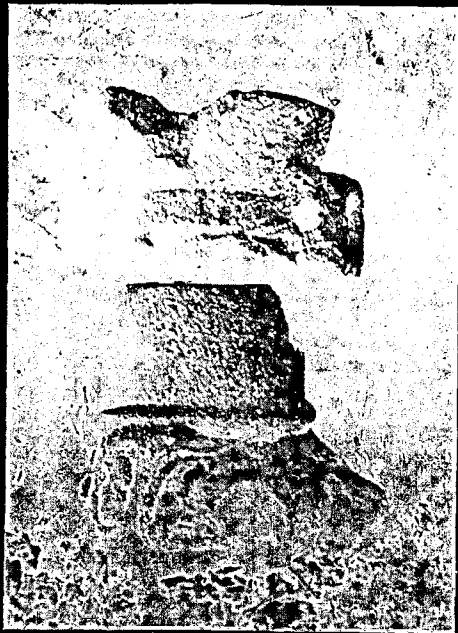
דעת - מכללת הרצוג

שגידלו קודם באיזור נוספה עתה הכותנה, ואולי גם הגומא, אשר שימש כנייר (פאפירוס); כן השתמשו בגומא כחומר גלם לייצור מחצלות וחבלים. הערבים שמרו על מעמדה המנהלתי של חולה, אלא ששוב היתה שייכת לסוריה, ולא לארץ-ישראל, ובמקום תלותה הקודמת בפניקיה, היתה קשורה עתה במחוז דמשק.

בתקופה שלפני מסעי-הצלב ישבו בפאניאס שתי קהילות יהודיות (ירושלמית ובבלית, כנראה), כפי שמסתבר מתעודות שונות מהשנים 1044—1055, שנמצאו בגניזה של קאהיר. היהודים זיהו את פאניאס עם דן (בשטרות מדובר על "מדינת דן, הקרויה פמיאס דשמעה לדמשק"). מסעי-הצלב שמו, כנראה, קץ ליישוב יהודי זה, כשם ששמו קץ ליישובים יהודיים רבים אחרים בארץ ובסוריה.

בימי מסעי-הצלב שבה חולה להיות איזור-ספר ושטח מריבה בין הצלבנים למוסלמים. שני המחנות נלחמו על השליטה באיזור — ובעיקר על באניאס — הן בגלל יתרונותיה הכלכליים והן בגלל חשיבותה הצבאית. הצלבנים ראו בבאניאס בסיס התקפה על דמשק, והמוסלמים ראו בה תריס בפני התקפה כזו. גבולה של נסיכות הגליל הצלבנית נסתים בנחל הנדאג, ממש כמו בימי השלטון היהודי בגליל. במקורות הצלבניים נזכרים כמה מקומות בעמק חולה: הבורגין השחור (Noir Garde) בעין-באלטה, ומלחה בעין-מלחה. הצלבנים זיהו בטעות את ימת-חולה עם מי-מירום, וטעות זיהוי זו היתה מקובלת במשך מאות בשנים, כמעט עד ימינו אנו.

במחצית השנייה של המאה הי"ב הלכה וגברה הסכנה שהיתה צ"פניה לצלבנים מצפון-מזרח, ובעיקר לאחר שצלאח א-דין הצליח לאחד את מצרים עם דמשק ולסגור על ממלכת-ירושלים סביב. לאחר שהצלבנים איבדו את באניאס, בנו האבירים הטמפלרים בשנת 1178 את המבצר Le Castellet על מעברות-יעקב — להגנת

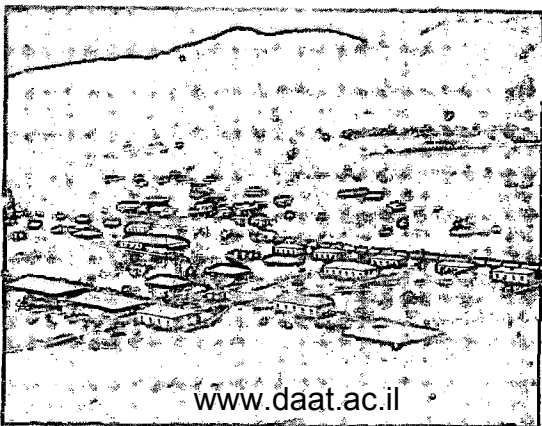
שרידי עמודים רומאיים בעמק החולה

דעת - מכללת הרצוג

דרך-הים ההיסטורית, ואילו אביר-תורן שבלבנון הקים את „המבצר-החדש“ בהונין, לחסימת הדרך דמשק — עיון — קדש. אולם מאמצים אלה לא הושיעו את הצלבנים, שכן היו חסרים להם לוחמים לאיש את המבצרים שברשותם. ב-1179 ניצח צלאח א-דין את הצלבנים בבקעת-עיון ואחר מכן לכד את המבצר ליד מעבר-יעקב. מאז נפרץ קו ההגנה הצלבני בצפון-מזרח, וכמה שנים אחר מכן, בקרב על קרני-ח'יטין (1187), איבדו הצלבנים את הגליל כולו, לרבות את חולה. מכאן ואילך, במשך מאות בשנים, נשאר איזור זה בשלטון המוסלמים.

פוריתו הטבעית של עמק-חולה הצפוני עמדה לו גם אחרי הועזועים שפקדו אותו בתקופה הצלבנית. הגיאוגרף הערבי יאקוט

דנח

דעת - מכללת הרצוג

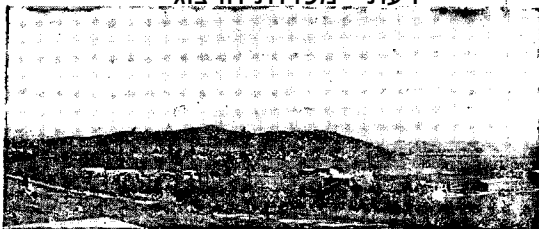

כפר סוּטז

משוזה אותו (בשנת 1225) ביבול האורז שלו, בציפורים, במעינות המים הרבים, ביבול התבואה ובכפרים הרבים שבסביבתו, לעיראק. אולם בימי השלטון הנסער של הממלוכים, וכן במאות שנים של הזנחה ורשלנות תחת השלטון העותמאני, ירד האזור לגמרי והפך לשטח ביצות וקדחת.

אחד היישובים היהודיים הראשונים, שקמו בארץ עם חידוש ההתיישבות היהודית, נבנה בעמק-חולה: בשנת 1883 נוסדה יסוד-המעלה ע"י קבוצת יהודי מזריץ', יוצאי פולין, שישבו עד אז בצפת. ב-1890 נוסדה משמר-הירדן. שני היישובים הללו סבלו מאוד מהקדחת ומהתקפות הבדווים שבסביבה. הבארון רוטשילד בא לעזרתם, ואף ייסד ב-1896 את המושבה מטולה, וב-1898 את מחניים; אולם כל היישובים הללו לא הצליחו להתפתח בקצב שאפיין את

דעת - מכללת הרצוג

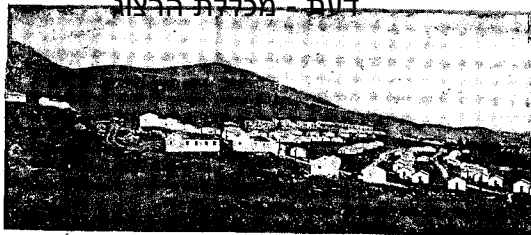

קריח

התפתחותם של היישובים בשאר חלקי הארץ.. מטולה סבלה מתגרת-ידם של שכניה הדרוזיים התוקפניים, ומחניים אף נעזבה לחלוטין. התקדמות ממשית חלה באיזור רק בימי מלחמת-העולם הראשונה ובשנים שאחריה. עת יסדו חברי ארגון „השומר“ את כפר-גלעד ועת נוסדו תל-חי ואילת-השחר..

אחרי כיבוש הארץ על ידי הבריטים, הועבר עמק-חילה לידי הצרפתים, בהתאם להסכם מוקדם בין מעצמות-ההסכמה האירופיות, ואילו המאבק על השליטה בחילה התחולל למעשה בין הצרפתים לבדווים המקומיים. בעת המהומות הללו נערכה גם ההתקפה על תל-חי, בה נפלו בגיבורים טרומפלדור וחבריו. קרבנם לא היה לשוא; בשעת הסדר ענייני הגבול בין הצרפתים לאנגלים, צורף עמק-חילה, עד למטולה, לשטח המאנדאט הבריטי על א"י. אולם גם בימי המאנדאט היה קצב ההתיישבות היהודית באיזור זה אטי מאוד.

השינוי הממשי באיזור חל רק ב-1934, עם רכישת הויכין לייבוש שטח החולה (41.000 דונם) מידי קבוצה של ערבים לבנוניים (שקיבלה אותו ב-1941 מידי התורכים); הקרן-הקיימת-לישראל.

סמנה

אשר קיבלה את הויכיון, החלה בפעולה מזוהז של קניית הקרקעות הסמוכות לאיזור הויכיון וישובן. על אף הקשיים של ימי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט ומדיניות ה"ספר-הלבן" הבריטי, נוסדו באיזור החולה עד להכרות המדינה 17 יישובים, החל מחולתה שעל שפת-חולה מדרום, בסמוך ליסוד-המעלה, ועד לדן ודפנה בצפון. כמה יישובים התנחלו מטעמי ביטחון גם במורדות ההרים שממזרח וממערב. בימי מלחמת-העצמאות הותקפו יישובי-ספר אלה על ידי הסורים והלבנונים, אולם ההתקפות נהדפו. במבצע "חירם" נכבש הגליל כולה, והובטחה שליטתנו בו, ואילו ניסיונותיהם של הסורים לנתק את "אצבע" הגליל הישראלי — עלו בתוהו. הם הצליחו, אמנם, להשתלט על משמר-הירדן, והחזיקו בה ראשי-גשר, אך עם חתימת הסכמי שביתת-הנשק נאלצו לפנות גם שטחים אלה. כבר בימי מלחמת העצמאות נטשו תושבי עמק-חולה הערביים את מקומותיהם, וקצב ההתיישבות היהודית גבר והלך. עם ייבוש עמק-חולה והכשרת האדמות להתיישבות, נוצרו אפשרויות חקלאיות רבות נוספות באיזור, ועתיד עמק-חולה להיות אחת מהפנינות החקלאיות של הארץ.

דעת - מכללת הרצוג

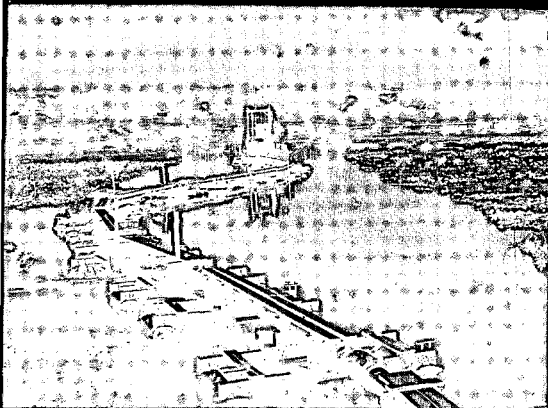
מפעל הייבוש של ביצות חולה*

ביצות הקדחת של איזור חולה השתרעו על פני 60.000 דונם לערך. מציאותן של ביצות אלו הוציאה איזור זה של הארץ, הסמוך לגבול הסורי, מתחום המפעל ההתיישבותי, וכיכנה את בריאות האוכלוסיה בסביבה. מטרותיו העיקריות של ייבוש חולה, שהוחל ב-1951 ע"י הקרן הקיימת לישראל, היו כדלקמן:

- (1) ייבוש הביצות והפיכת 60.000 דונם אדמה טובענית לאדמה חקלאית פורייה, מותאמת לגידולים אינטנסיביים.
 - (2) ניצול המים, המתאדים מעל לאיזור הביצות בשיעור של עשרות מיליונים מטר קוב לשנה לצורכי השקאה בשאר חלקי הארץ.
 - (3) ניצול חקלאי או תעשייתי של אוצרות הכבול הטמונים מתחת לפני הביצות במרבצים עשירים, שאין אפשרות להגיע אליהם, אלא לאחר ייבושן של הביצות.
 - (4) הבראת הסביבה וחילוצה מסכנת הקדחת.
- בביצוע המפעל — שהיה הגדול בכל מפעלי הפיתוח שנעשו עד כה בישראל — היו כמה שלבים.

השלב הראשון נפתח, כאמור, במאוס 1951 ונסתיים במאוס 1953. תכליתו היתה לחסל את הגורם להתהוות הביצות ע"י העמקת אפיק הירדן מדרום לאגם חולה, כדי לאפשר זרימה חופשית של מים הירדן לכיוון הכנרת. בעקבות התפרצות וולקנית, שאירעה בחקופה גאולוגית קדומה, נחסם אפיק הירדן מדרום לאגם חולה, ועל אף שבמשך הזמן פרצו המים מעבר צר דרך מחסום הבולט, הוא נשאר צר מדי כדי לאפשר מעבר חופשי של מי השטפונות המרובים הפוקדים איזור זה בעונת החורף. רק חלק ממי השטפונות היה עובר באפיק הירדן, ואילו רובם היו עוברים על גדותיהם ויוצרים ביצות נרחבות ואגמי-מים.

* הסקירה על מפעל הייבוש הוכנה ע"י הקרן הקיימת לישראל

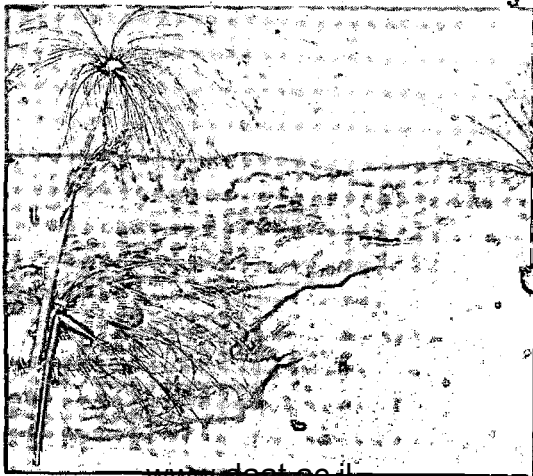
ייבוש החולה המחפר הצף בפעולה

העמקת אפיק של הירדן ויישורו לאורך 4.5 ק"מ ממקום מוצאו מאגם חולה ועד מדרום לגשר בנות-יעקב ארכה שנתיים. היא בוצעה בתנאים קשים ביותר בגלל המגבלות שנבעו מהתנגדות הסורים. בשלב זה התנהלה העבודה כולה באיזור המכורו שליד הגבול, וב- עקבות הסכסוך הישראלי-סורי בעניין זה, שהובא בחודש מאי 1951 לפני מושב מיוחד של מועצת הביטחון. הוחלט ע"י משקיפי האו"ם, כי הצבת מכונות החפירה מותרת רק בגדה המערבית של הירדן, ורק באדמות השייכות ליהודים על אף הקשיים המדיניים. הביטחוניים והטכניים הללו, בוצע השלב הראשון של העבודה במלואו, ועם סיומו חוסל הגורם העיקרי להתהוות הביצות באיזור חולה.

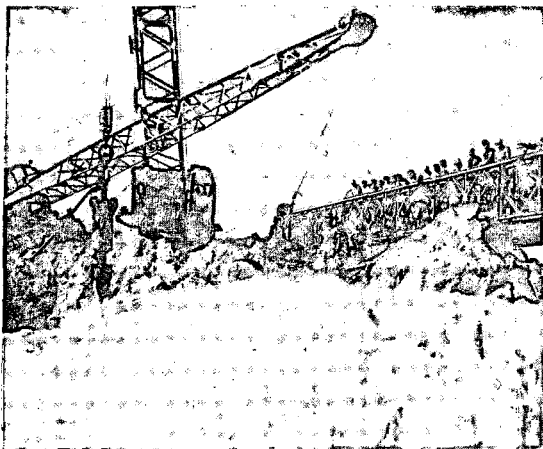
דעת - מכללת הרצוג

השלב השני של המפעל נועד לייבוש הביצות עצמן ולמניעת ההצפה של שטחים נרחבים בעונת הגשמים. לצורך זה נחפרו באיזור הביצות (מצפון לאגם חולה) תעלות ניקוז, שמהן זורמים המים לשתי תעלות ניקוז ראשיות. לתעלה מזרחית, שבאה במקום האפיק הנוכחי של הירדן, שאורכה 10.5 ק"מ ורוחבה 50 מטר, ולתעלה מערבית, שאורכה 16 ק"מ ורוחבה 20 מטר. תעלות אלה עוברות מצפון לדרום ונפגשות, במרכזן, באגם חולה. משם זורמים המים לתוך תעלה מרכזית אחת, המתחברת מדרום לאגם חולה. אל אפיק הירדן, שהועמק והורחב בשלב הראשון של המפעל.

הורמת מי הביצות אל התעלות

דעת - מכללת הרצוג

פתיחת הסכר להורקת מי האגם.

שתי התעלות מחוברות ביניהן ע"י תעלת-חיבור. שאורכה 4 ק"מ ורוחבה 12 מטר. היא נועדה לניקוז השטחים שמצפון לה. השלב השני של ייבוש החולה התל באוגוסט 1953 ובוצע ע"י שני "מחפרים צפים", בעלי עוצמה של 1800 ו-700 כוחות-סוס. ציוד שהיה בבחינת חידוש גדול בארץ באותה תקופה. מחפרים אלה חפרו את אפיקי התעלה בתוך איזור הביצות עצמן והעבירו במכשירים מיוחדים את האדמה הנחפרת לשני גדותיהם. שלב זה

דעת - מכללת הרצוג

של המפעל הסתיים בקיץ 1955, כאשר קצה התעלות הראשיות הגיע לכביש מעלה-הבשן. עם גמר עבודה זו כבר הוכשר שטח מסוים מאדמת הביצות לפיתוח חקלאי, ובחודש יוני שנת 1955 הוחל בחריש הראשון של 12.000 דונם מן האדמות המיושבות. הנמצאות מצפון לתעלה הצפונית הנ"ל.

בשלב השלישי של המפעל, שהחל בקיץ 1955 ונסתיים בסוף 1956, המשיכה הקרן-הקיימת בחפירת התעלות הראשיות. התעלה המזרחית חוברת אל אפיק הירדן בקרבת כפר-בלום, ובמקום זה נבנה סכר הטיה, החוסם את אפיק הירדן העליון, ומטה את זרם המים העיקרי לתוך התעלה המזרחית. מתחת לסכר נבנה מעביר-מים מביטון, באורך של 40 מטר, שדרכו מחרמים לתוך אפיקו

יבול ראשון בשטח המיובש בחולה.

דעת - מכללת הרצוג

הישן של הירדן כמויות המים הדרושות למכונני השאיבה של המשקים בסביבה. ויסות ההורמה נעשה באמצעות מתקן מיכאני מיוחד שהוקם בראש מעביר המים הנ"ל.

עבודת הייבוש הצריכה גם הקמת מספר גשרים על פני התעלות הראשיות. כך נבנו שני גשרים מביטון על פני התעלה המערבית; האחד בדרך לנאות-מרדכי והשני בדרך קרית-שמונה-עמיר. גשר שלישי — והוא אף הגדול ביותר — נבנה מעל לתעלה המזרחית בדרך למעלה-הבשן, והוא מן הגשרים הגדולים והמשוכללים בארץ. כמו כן הוקם גשר כרזל בדרך הממלכה מן התוף המערבי של אגם-חולה אל משק אשמורה. הנמצא בחופו המזרחי של האגם.

כדי שלא להכריח ללא תקנה את הצמחייה המיוחדת במינה, שכיסתה את ביצות החולה, וכדי לשמור ולקיים את בעלי-החיים השונים ואת בעלי-הכנף הנדירים, שמצאו מרחב-מחיה בביצות אלה, הוקצה בחולה שטח של כמה אלפי דונמים לשם שמירת טבע, שבה נשמרים התנאים הביצתיים, ושמשמש מעין "פארק-לאומי" בוטאניקואולוגי: הפעולה האחרונה להשלמת מפעל ייבוש החולה היתה ריקון אגם-חולה ממימיו.

ב-30.10.57 הוצאו כלונסאות הפלדה הראשונים שסגרו את מוצאו הדרומי של אגם-חולה, ומי האגם התחילו קולחים בזרם אדיר לים כנרת. בכך החל ריקונו הגמור של האגם. לדעת מומחים חקלאיים ישמש האיזור המיובש לגידולים בעלי ערך כלכלי מיוחד, כגון קנה-סוכר, אורז, בוטנים, צמר-גפן, צמחי שמנים וכיו"ב, ויש להניח כי הכנסות העיבוד החקלאי האינטנסיבי של כל השטחים המיובשים יחזירו תוך שנים מועטות חלק ניכר מן ההשקעות שהושקעו בביצוע המפעל.

דעת - מכללת הרצוג

תוכן העניינים

3	עמקיחולה – סקירה גיאוגרפית
3	השטח ומבנהו
6	תנאים אקלימיים וגידולים חקלאיים
6	אוצרות המים
12	הייצרות הביצות
16	הנהרות
20	הדרכים
25	תולדות עמקיחולה
41	מפעל ייבוש ביצות חולה

דעת - מכללת הרצוג

דעת - מכללת הרצוג

מקורות

השער, 11, 15, 18, 23, 27, 40, 41, 44, 45, 46, 47 באדיבותה של לשכת
העתונות הממשלתית

שווייץ

5

7, 9 מתוך הספר יהודה קרמון: עמק חולה הצפוני באדיבותו של המחבר

10, 12, 13 מתוך ספר "החולה" באדיבותה של הוצאת קרן קיימת לישראל

בנו רטנברג

16, 17, 21

פריאור

19

25, 33 מתוך הספר גלסון גליק: הירדן באדיבותו של הוצאת מוסד ביאליק

31 (חצור) (לראות בגבול צפוני)

35, מתוך מדריך להסירות חצור (שנערכו בהנהלת דר. י. ידין) באדיבותה
של מוזיאון תל-אביב

באדיבותה של קרן היסוד

37

קלוגר

39, 39

דעת - מכללת הרצוג